

УДК 821.161.2.09

Миненко Юрій

ЖАНРОВА ПРИРОДА ГЕРАЛЬДИЧНОЇ ПОЕЗІЇ

У статті проаналізовано погляди дослідників, як українських, так і польських, на визначення геральдичної поезії як жанру. Гербові вірші схарактеризовано як зразки емблематичної чи панегіричної поезії. Крім того, геральдичну поезію розглянуто як самостійний жанр.

Ключові слова: геральдична поезія, епіграма, панегірик, шляхта.

В статье анализируются взгляды исследователей, как украинских, так и польских, на определение геральдической поэзии как жанра. Гербовые стихи относили к эмблематической или панегирической поэзии. Кроме того, геральдическая поэзия рассматривается как самостоятельный жанр.

Ключевые слова: геральдическая поэзия, эпиграмма, панегирик, шляхта.

The opinions of Ukrainian and Polish researchers on determination of heraldic poetry as a genre are analysed in the article. Coat of arm verses attributed to the emblem or panegyric poetry. In our time a heraldic poetry is examined as an individual genre.

Key words: heraldic poetry, epigram, panegyric, gentry.

Гербові вірші становить собою один з найпродуктивніших жанрів української барокової літератури. В основі виникнення геральдичної поезії, що має ще античні корені, покладена потреба оспівати видатну особу. Як стверджується в «Київській поетиці 1637 р.», в основу геральдичного вірша слід брати добродієність особи, якій цей твір присвячується, «ще зручніше брати за основу для стемми суворість і чистоту звичаїв предків цієї особи, славетні подвиги, що їх вони звершили, або прояви шляхетності їхніх душ» [4, с. 140].

Не дивно, що М, Довгалецький, поетика якого відзначається підвищеною увагою до барокових жанрів, стосовно геральдичної поезії використовує синонімічний термін – дифірамбічна поезія. «Дифірамбічний, або геральдичний вірш, винайшов якийсь фіванець, який першим, як кажуть, співав гімни. У цьому вірші він оспівував честь і славу якоїсь видатної особи, звертаючись до зірок, прапорів, гербів, стріл або й до цілого родоводу» [3, с. 277].

Можна навіть сказати, що спочатку існувала традиція дифірамбічної поезії, яка пізніше злилася з традицією геральдики. Остання полягає у створенні колективних, родових, особистих та інших емблематичних знаків, які носили прикладний характер, однак бароко опоетизувало ці елементи. У геральдичних текстах відбилася не лише практична, а й естетична потреба, своєрідне художньо-філософське бачення світу [9, с. 143]. Так, пантеїстичне відчуття єдності людини з навколишнім світом знаходимо у вірші на герб – зображення великого хреста – Л. Барановича:

Обыкоша издавна люде именити

Различныя печати в родѣх своих мѣти.

Кто звѣром, кто птенцем дом свой печатлѣет,

Кто мечем, кто стрѣлою, кто солнцем свѣтлѣет,

А Лазар Баранович сим славится словом:

«Не хвалюся», точію о крестѣ Христовом. [2, с. 61]

У теорії шкільних поетик геральдична поезія, на відміну від емблеми й символу, не набула досить усталеної класифікації. Ми лише подекуди натрапляємо на характеристики цього жанру. Тому й не дивно, що геральдичні вірші шкільних поетик художньо виглядали дещо слабшими. Поетики бароко не виділяють геральдичну поезію в окремий жанровий різновид, як панегірики та емблематичну поезію. Проте слід зазначити, що саме поетичним жанрам у творах теоретиків бароко не пощастило найбільше, адже поетики загалом не відбивали художнього процесу літератури бароко [10, с. 217-263].

Посилений інтерес літератури бароко до емблематики витікає із властивого їй прагнення до наочності, причому не тільки візуальної, а й тієї, що призначалася для внутрішнього, «духовного зору» й полягала в наочному вираженні абстрактних понять, явищ і т.д. Суть емблематичної літератури – в предметній реалізації вторинних (переносних) значень, у прагненні представити абстрактні уявлення і поняття в зримій, предметно-наочній формі. Так виявляє себе характерна для бароко «алегоризуюча свідомість», яка всюди шукає приховані співвідношення і відповідності, особливо ж між сферою абстрактного та наочно-предметного. Загалом тяжіння до метафізичного сприймання світу у бароко вимагало створення певної системи символів, що допомагали б досягти складності і незбагненності людини, її душі та помислів. Такі особливості зумовили широку популярність детально розглянутого вище жанру емблеми в XVII – XVIII ст. у слов'янському світі.

На відміну від звичайної емблематичної поезії (малюнок й епіграма до неї), геральдичні вірші за малюнок мали герби певного роду, символічне тлумачення яких дозволяло автору показати всі чесноти

і достоїнства власників гербів. Слід, проте, зауважити, що на час постання української геральдичної поезії герб посідав у цьому синтетичному жанрі провідне місце, будучи «головним текстом», тоді як власне вірш виступав у ролі коментаря, «художнього глосарію» до нього [6, с. 560].

Попри досить широку увагу до геральдичних віршів дослідників пізніших епох вони по-різному визначали генезу і жанр геральдичної поезії. Так, Д. Чижевський, наголошуючи на здебільшого духовній домініанті нашої літератури як на особливій характеристиці українського бароко, виділяє «гербовну поезію як галузь світської емблематичної поезії». «Це – вірші до гербів тих осіб, міст та вельможних родів, якими так часто прикрашені українські стародруки» [12, с. 226].

Д. Чижевський наголошує, що незважаючи на таку класифікацію, гербові вірші мають на Україні значно старшу традицію, аніж звичайні емблематичні. Герби як емблеми зустріваємо вже на початку емблематики в часи Ренесансу, а найрізноманітніші спроби зв'язати витлумачення гербів з емблемами відомі на Заході з самих початків геральдики. Саме ж тлумачення клейнодів цілком відповідає традиції емблематичних віршів.

Головною рисою, що відрізняє геральдичні вірші від інших емблематичних, є та більша свобода, з якою може витлумачувати автор таких віршів емблеми, що входять у склад клейнода: лицар, стріла, хрест, місяць, корона, зорі, річки – все це лише теми для вільних варіацій на тему лицарської шляхетної цноти, наголошує Д. Чижевський. Там же, де витлумачення заводило б автора занадто далеко, він може обійти емблеми мовчанкою.

Д. Чижевський вважає гербові вірші епіграмами за формою вираження, як згодом і В. Кречотень, який звернув увагу на наявність у них багатьох стилістичних текстових подібностей. Характер естетичної насолоди в читача епіграм – досить своєрідний. «Його не мусить цікавити лише форма вірша, але не мусить цікавити і лише зміст. Цей зміст (...) буває іноді досить тривіальним: зміст сентенцій «Іфіки» («ієрополітики» – Ю.М.) дійсно не відрізняється глибиною. Інтелектуальна насолода, що її дає емблематичний вірш, полягає не лише в змісті, не лише в думці вірша, а також і в порівнянні, яке є головним елементом вірша та малюнка. Найбільш оригінальне, нечесане, вразливе порівняння – ось те, що розвинена емблематика барока найбільше цінила. Порівняння має бути до певної міри парадоксальне, на перший погляд, може, навіть невірне. Воно має зближувати зовсім далекі речі» [12, с. 204]. До порівняння можна також додати неодмінні повтори, логічний наголос на ключових словах, співзвуччя, словесні ігри та ін.

Д. Чижевський доводить, що гербові мотиви були широко розповсюдженими, знаходячи відлуння геральдичної поезії в «творах інших гатунків». Це підтверджує вагомість цього жанру барокової поезії, який був «не лише зовнішньою поверховою властивістю присвят друкованих (та писаних) творів» [12, с. 238].

Висновки про емблематичність стематів у польському літературознавстві були підтверджені у дослідженнях Я. Пельца. Відомий польський науковець виводить генезу емблеми як такої, якій властива метафоричність бачення світу крізь призму прихованих речей, саме з середньовічної геральдики, що підтверджує давнє походження геральдичних текстів. Емблема, за Я. Пельцом, постає на стику пластичного мистецтва і мистецтва слова, це, власне, втілення рівноваги семантики образу й семантики слова [14, с. 27].

Цілком суголосні думкам Д. Чижевського паралелі знаходимо і в Л. Ушкалова: «Українська емблематична поезія розвивалася здебільшого на ґрунті церковно-релігійному. Коли ж ідеться про світське письменство, то за найповажніший її гатунок слід уважати поезію геральдичну. Виникнувши ще в другій половині XVI століття, геральдична поезія набуває в Україні особливого розмаху якраз під добу бароко» [11, с. 39].

Жанр геральдичної поезії, однак, історично визначали й інакше: «У XVII столітті усталився цільний тип панегіриків з текстами, оздобленими гравюрами, що використовували геральдичну символіку, де повторюваним мотивом був герб чи його елемент. На багатьох друках однаково як польськомовних, так і українських, на відступах титульної сторінки виступають стемати – словопластичні композиції, що склалися із зображення герба і вірша, а також девізу. Міг то бути герб автора і вірші, ним писані друзям, часами форма дедикації для митрополита чи іншого високого церковного достойника і нарешті для особи, яка фундувала друк» [13, с. 72]. Геральдичний текст В. Делуга визначає як різновид панегірика, в якому поет не просто вихваляє мецената, адресата, а підносить його герб, дошукуючись алюзій, знаходячи ідейний зв'язок чи співвідношення між гербовим знаком і чеснотами адресата [13, с. 72].

Панегіриками також вважав вірші на герби український дослідник початку XX століття П. Попов, детально описуючи принцип створення саме геральдичних віршів: «За основну і вихідну точку панегірика звичайно було тлумачення герба (клейнода) тієї людини, що на її честь панегірик писано. Вважалося за обов'язкове, щоб автор з одного боку утворив паралелі між емблемами герба і якомога найвіддаленішими історичними й іншими подіями та речами з метою довести «старожитність клейнода», а з другого боку – щоб він зв'язав гербові емблеми з похвалою цій самій особі. Отже, похвала шляхетській родовитості представників вищого класу (здебільша людей військових і духовних) є, так-би мовити, основний мотив і *raison d'être* цього літературного жанру в XVII в. Досягали це засобами, що мали в собі виразну позначку схоластичної літератури з її нахилом до символів, алегорій, метафор, рисковитих та несподіваних порівнянь, численних варіацій одного й того-ж самого мотиву, вчених мітологічних та інших екскурсів, то-що» [7, с. 685-686]. При цьому слід зважати на той факт, що на початку XX століття українське бароко ще не було добре вивчене, а жанри відповідно нерідко могли змішуватися.

Геральдична поезія слугувала засобом заохочення потенційних меценатів і благодійників, завдяки яким існували тодішні освітні центри. Не можна, однак, говорити про цей мотив як про визначальний при створенні текстів аналізованого жанру, про що йшлося вище. Нерідко творенням компліментарної, панегіричної літератури, до якої належить і геральдична поезія, займалися найосвіченіші верстви суспільства – викладачі і студенти, що зумовило активний розвиток образної системи цього жанру. Прикладом такої кваліфікації геральдичної поезії є аналіз П. Поповим панегірика Кривоноса Л. Барановичу. «Вражінню від панегірика, взагалі, сприяє те, що автор, хоча й далеко не байдужий до кар'єри й вигід, (...) – все-ж ніби-то щиро захоплений був близькою до нього особою Барановича і вдячний був йому за його щедроти» [7, с. 684].

Прикметно, що В. Кречетень при розгляді жанрових форм тодішньої поезії враховує також позалітературне, прикладне, етикетне призначення віршових творів і, відповідно, форми їх реалізації, публікації, доведення до реципієнта, так би мовити, форми їх провадження. «Геральдичні епіграми загалом є звичайним для XVII ст. елементом прикнижного реквізиту. Це – різновид емблематичних віршів. Як і кожна емблема, геральдична композиція має три частини: заголовок, малюнок і пояснювальну епіграму. У геральдичних емблемах та малюнках зображено герби аристократичних родів, конкретних представників цих родів, міст, установ. Заголовки, як правило, вказують, кому герб належить. Епіграма коментує герб, даючи панегіричну характеристику його носію в подяку за допомогу при створенні книжки... Зміст епіграм зводиться до панегіричного оспівування чеснот гербоносця через перелік чи тлумачення атрибутів герба» [5, с. 15]. Геральдичні епіграми були здебільшого анонімні, але в їх авторстві неважко запідозрити діячів, причетних до появи відповідних видань.

Погляд на геральдичну поезію як на окреме й повноправне явище літератури бароко усталівся у новітній час. Вона виконує панегіричну функцію, слугуючи засобом звеличення певної місцевості або окремих осіб, але не безпосередньо, а швидше опосередковано. «Геральдичні вірші – твори, що пояснюють значення гербів держави, міста, роду (...) Із найдавніших геральдичних віршів відомі твори на герб міста Львова, на герб («клеюнод») князя Острозького (Герасим Смотрицький), підканцлера князівства Литовського Льва Сапєги (Андрій Римша)» [1, с. 238–239]. Як самостійний жанр барокової літератури явище гербових віршів розглядається і в російському літературознавстві. Л. Сазонова, виділяючи його в окремий розділ, зазначає: «До традиції *picta-poesis* (тобто зображальної поезії. – Ю.М.) належить і такий синтетичний жанр, як геральдична поезія» [8, с. 311].

У монографії М. Сорока вказує на дві великі групи барокової поезії, що відрізнялися способом утворення зорового образу: курйозну та емблематичну [9, с. 11]. В останній він виділяє емблему, символ та геральдичний вірш, адже у жанрі геральдичного вірша з усією очевидністю виявилися основні ознаки емблематичної поезії: алегорично-символьна емблематика герба й аналітичне поєднання зорового образу та поетичного тексту.

Складність класифікації, очевидно, була зумовлена двома різними способами творення: синтетичним та аналітичним. У першому випадку геральдичний знак – стема – утворювався з самого поетичного тексту (вірш Г. Смотрицького «На герб князів Острозьких» мав форму герба цього роду). Такий різновид належить власне до курйозної поезії, про що свідчить поетика «*Hortus poeticus*». У другому випадку це складне утворення, в якому аналітичне зображення герба поєднується із поетичним текстом (більшість відомих нам геральдичних віршів). Тому й не дивно, що геральдична поезія в поетиці «Луґа» (1696) розглядається одночасно у двох розділах: емблематичної і курйозної поезії [9, с. 143].

Проте тематика геральдичного вірша в обох випадках була однаковою, що й об'єднувало їх – шанування володаря герба і тлумачення його елементів. Диференційною ж ознакою такого поділу виступає формальна особливість геральдичної поезії, що полягає в різних способах утворення зорового образу. Це ще раз засвідчує важливість зовнішнього зорового аспекту в поетичній системі бароко.

Отже, жанр геральдичного вірша є одним з найпопулярніших різновидів поезії в українській літературі епохи бароко. У віршах на герби чесноти шляхтича вихваляються не безпосередньо, а через елементи його герба. Вихваляється, умовно кажучи, не сам власник, а його герб через походження і тлумачення окремих елементів, на які спирається увесь вірш. На сьогодні у літературознавстві усталівся погляд на гербові вірші як на самостійний жанр, хоч у різні часи його відносили до емблематичних чи панегіричних віршів.

Література:

1. Білоус П. В. Історія української літератури XI – XVIII ст. : навч. посіб. / Петро Білоус. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 424 с.
2. Геральдичні вірші / упоряд. В. І. Кречетень, М. М. Сулима // Українська поезія. Середина XVII ст. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 49–61.
3. Довгалевський М. Поетика (сад поетичний) / Митрофан Довгалевський. – К. : Мистецтво, 1973. – 435 с.
4. Київська поетика 1637 року / пер. В. Кречетня. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI – XVIII ст. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 118 – 154.
5. Кречетень В. Українська книжна поезія середини XVII ст. / Володимир Кречетень // Українська поезія. Середина XVII ст. [упоряд. В.І. Кречетень, М.М. Сулима]. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 5–23.
6. Помазан І. Візуальна поезія доби бароко як синтетичний жанр в освітній системі на Україні / Ігор Помазан // Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія». – Харків : Око, 2002. – Т. 8. – С. 557–562.

7. Попов П. Панегірик Крцоновича Лазарю Барановичу – невідоме чернігівське видання 80-х років XVII в. / П. Попов // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія – К. : З друкарні Української Академії Наук, 1927. – С. 668–697.
8. Сазонова Л. И. Литературная культура России. Раннее Новое время / Лидия Сазонова; Рос. Акад. наук; Ин-т мировой литературы им. А.М. Горького. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 896 с.
9. Сорока М. Зорова поезія в українській літературі кінця XVI – XVIII ст. / М. Сорока. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1997. – 208 с.
10. Українське бароко : наукове видання / керівник проекту Д. С. Наливайко : у 2 т. – Харків : Акта. – Т.1. – 635 с.
11. Ушкалов Л. Ідеї та форми української барокової поезії / Леонід Ушкалов // Есеї про українське бароко. – К. : Факт, 2006. – С. 20–66.
12. Чижевський Д. Українське літературне бароко / Дмитро Чижевський; видання підготував О. Мишанич. – К. : Обереги, 2003. – 576 с.
13. Deluga W. Kijowskie druki emblematiczne XVII i XVIII-wiecznych wydań polsko- i łacińskojęzycznych / Waldemar Deluga // Mediaevalia Ucrainica : ментальність та історія ідей. –К., 1993. – Том II. – S. 69–97.
14. Pelc J. Obraz-słowo-znak / Janusz Pelc. – Wrocław-Warszawa-Kraków : Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1973. – 280 s.